# B. MATBOBOYEVNING O‘ZBEKISTON ILK TEMIR DAVRI TARIXINI YORITISHGA OID ILMIY QARASHLARI XUSUSIDA MULOHAZALAR

***Aloxunov Alisher Axmadjonovich***
FarDU O‘zbekiston-Xitoy arxeologiya qo‘shma kafedrasi dotsenti,
***Axunbabayeva Barnoxon Madaminjanovna***
FarDU mustaqil izlanuvchisi

***Annotatsiya:***
*Mazkur maqolada arxeolog B. Matboboyevning O‘zbekiston hududidagi ilk temir davri madaniyatining xronologiyasi va davrlashtirilishiga oid ilmiy qarashlari tahlil qilingan. Uning madaniy jarayonlarning hududiy xilma-xilligini e’tirof etishi, «madaniy majmua yaxlitligi» tamoyiliga tayanishi, «Chust madaniy umumiyligi» konsepsiyasini qo‘llab-quvvatlashi hamda radiokarbon sanalar ahamiyatini ta’kidlashi yoritilgan. Shuningdek, olimning A.S. Sagdullayev qarashlariga munosabati va yondashuvining ilmiy-metodologik ahamiyati baholangan.*

***Kalit so‘zlar:*** *ilk temir davri, xronologiya, davrlashtirish, naqshli sopol, Chust madaniyati, Chust madaniy umumiyligi, Yaz-depe shkalasi, madaniy majmua, radiokarbon sanalar, Shimoliy Baqtriya, Farg‘ona vodiysi.*

## KIRISH

Ilk temir davri Markaziy Osiyo, jumladan O‘zbekiston hududining qadimgi tarixida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotda chuqur o‘zgarishlar sodir bo‘lgan muhim bosqich hisoblanadi. Biroq ushbu davrning xronologiyasi, madaniyatlarning o‘zaro sinxronlashtirilishi va davrlashtirilishi masalasi hozirgacha mutaxassislar o‘rtasida eng bahsli muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

Aynan shu munozarali sohada arxeolog B. Matboboyevning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. U Farg‘ona vodiysi va keng ma’noda O‘zbekiston ilk temir davri arxeologiyasining yetakchi bilimdonlaridan biri sifatida, mavjud ma’lumotlarni tanqidiy va tizimli tahlil qilishga asoslangan yondashuvni ilgari suradi.

B. Matboboyev O‘zbekiston hududidagi ilk temir davri madaniyatlarini yaxlit, bir xil jarayon sifatida emas, balki to‘rtta qadimiy tarixiy-madaniy mintaqa – Surxondaryo vodiysidagi Shimoliy Baqtriya, Qashqadaryo va Zarafshon vodiylarini qamrab olgan So‘g‘d, Farg‘ona vodiysi hamda Toshkent vohasi doirasida ko‘rib chiqadi[3]. Muallifning ta’kidlashicha, bu mintaqalarning har birida tarixiy jarayonlar o‘ziga xos tarzda kechgan.

Muallif ushbu hududiy tafovutlarni konkret dalillar bilan asoslaydi: Shimoliy Baqtriyada Kuchuk I va Qizil I majmualaridan oldin Sopolli madaniyatining kechki bosqichiga oid manzilgohlar keladi; So‘g‘dda Sarazm madaniyatining barham topishi ma’lum uzilishni yuzaga keltirgan; Farg‘onada esa bu davrdan oldingi o‘troq dehqonchilik yodgorliklari hozircha ma’lum emas. Orolbo‘yidagi Amirobod madaniyati esa, mutlaq xronologiyaga ko‘ra naqshli sopol madaniyatlari bilan zamondosh bo‘lsa-da, boshqa xo‘jalik-madaniy muhitga mansubligi bilan ajralib turadi. Bu tahlildan B. Matboboyev muhim umumlashtiruvchi xulosa chiqaradi: ilk temir davrida O‘zbekiston

hududidagi tarixiy-madaniy jarayonlar nihoyatda murakkab va xilma-xil bo‘lgan bo‘lib, bu holat tarixiy-madaniy taraqqiyotning notekis rivojlanish qonuniyati amalda bo‘lganligini yaqqol aks ettiradi. Bizningcha, madaniy manzaraning bunday ko‘p qatlamli va mintaqaviy tavsifi muallif yondashuvining kuchli jihatlaridan biridir, zero u sxematik umumlashtirishlardan voz kechib, har bir hududning o‘ziga xosligini saqlab qoladi.

B. Matboboyev xronologik muammolarni hal etishda uchta prinsipial holatni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Birinchidan, u Marg‘iyonadagi Yaz-depe yodgorligining stratigrafik shkalasi Markaziy Osiyo ilk temir davri xronologiyasining asosiy tayanch manbai ekanini e’tirof etadi. Ajratilgan uch bosqichning nisbiy ketma-ketligi shubhasiz bo‘lsa-da, muallif V.M. Massonning ushbu shkalani ishlab chiqishda taklif etilgan mutlaq sanalar «katta darajada shartli» ekani haqidagi ogohlantirishiga alohida urg‘u beradi[4]. Shu bois Yaz-depe I bosqichining mutlaq sanasi hamon qo‘shimcha asoslashni talab qiladi.

Ikkinchidan, muallif radiouglerod ($C^{14}$) usulidagi o‘zgarishlar, xususan yangi kalibrlash usullari ko‘plab sanalarni ancha qadimiyroq davrlarga surib yuborganini ta’kidlaydi[8]. Bu holat Kuchuk yodgorligi va Farg‘onadagi Chust madaniyati sanalarini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etgan. Muallifning radiokarbon ma’lumotlarini mensimaslikni oqlab bo‘lmasligi haqidagi qat’iy pozitsiyasi – uning tabiiy-ilmiy usullarga ochiqligini va zamonaviy metodologik talablar darajasida turishini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, B. Matboboyev ilmiy adabiyotdagi ziddiyatli qarashlarga e’tiborni qaratadi va ko‘p hollarda tadqiqotchilar mavjud ma’lumotlarning barchasini emas, balki faqat bir qismini tahlil qilishini tanqid qiladi. Bizningcha, aynan mana shu – manbalarni tanlab emas, balki yaxlit holda tahlil qilish talabi muallif ilmiy uslubining o‘zak tamoyilidir.

B. Matboboyev qarashlarining metodologik asosini madaniy majmuani yaxlit birlik sifatida tahlil qilish tamoyili tashkil etadi. Uning fikricha, keramika, metall, tosh va suyak buyumlari, shuningdek manzilgohlar, turar joylar va dafn inshootlari birgalikda muayyan hudud va davr uchun xos bo‘lgan madaniy majmuani tashkil etadi; xronologiyani belgilashda ham aynan shu majmua, birinchi navbatda keramika majmuasi, asosiy mezon vazifasini bajaradi.

Shu nuqtai nazardan muallif yagona keramika majmuasini sun’iy ravishda tarkibiy qismlarga – qo‘lda yasalgan, naqshli qo‘lda yasalgan va charxda tayyorlangan sopollarga ajratib, ularni alohida-alohida tahlil qilishni metodologik xato deb hisoblaydi. Xuddi shuningdek, keramikani metall, tosh va suyak buyumlaridan ajratib o‘rganishni ham noto‘g‘ri deb baholaydi. Bu prinsipial yondashuv, fikrimizcha, ilk temir davri materiallarining kamyobligi va noaniqligi sharoitida ayniqsa muhim, chunki u ayrim topilmalarga asoslangan bir yoqlama xulosalardan saqlaydi.

Muallif ushbu tamoyilni Shimoliy Baqtriya misolida namoyish etadi. U A.Askarov va L.Albaum Kuchuk I ning quyi qatlamlarini mil. avv. X–VIII asrlarga mansub deb belgilaganini eslatib[1], ilk temir davri bosqichlarining faqat nisbiy ketma-ketligi (mil. avv. II–I ming yilliklar chegarasi; VIII–VII asrlar; VII–V asrlar) ishonchli aniqlangan, biroq ularning mutlaq sanasi yetarli asoslanmaganini ko‘rsatadi.

B. Matboboyevning ilk temir davri tarixini yoritishdagi yana bir muhim qarashi – Y.A. Zadneprovskiy 1978-yilda taklif etgan «Chust madaniy umumiyligi» konsepsiyasini himoya qilishidir[2]. Parfiya (tog‘oldi hududlari), Marg‘iyona, Baqtriya va Farg‘onadagi so‘nggi naqshli sopol madaniyatlari o‘rtasidagi yaqinlikka asoslangan bu konsepsiyaga ko‘ra, mazkur madaniyatlar yagona madaniy-tarixiy umumiylik doirasida ko‘rib chiqiladi.

Muallifning ta’kidlashicha, ushbu umumiylikni ajratishning asosiy mezoni – geometrik naqshlar bilan bezatilgan qo‘lda yasalgan sopol idishlarning o‘xshashligidir. U bu yaqinlik nafaqat ayrim buyumlarda, balki kulolchilik, metallurgiya, suyak va tosh buyumlari hamda uy-joylar tipologiyasi darajasida, ya’ni butun madaniy majmua miqyosida kuzatilishini qayd etadi.

Ayni paytda B. Matboboyev madaniy umumiylik va hududiy o‘ziga xoslik bir-birini inkor etmasligini alohida ta’kidlaydi. Andronovo madaniy-tarixiy umumiyligi misolida bo‘lgani kabi, umumiy xususiyatlarning mavjudligi tarkibiy qismlardagi mahalliy jihatlarni istisno etmaydi – ular o‘zaro uyg‘unlikda mavjud bo‘ladi. Bizningcha, bu dialektik yondashuv – umumiylik va xususiylikni qarama-qarshi qo‘ymaslik – muallif qarashlarining nazariy jihatdan yetukligini ko‘rsatadi.

Muallif, shuningdek, mazkur hodisa turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha nomlanganini xolisona qayd etadi: masalan, V.N. Pilipko uni «Yaz madaniy umumiyligi» deb atab, uning tarqalish hududini sharqiy eroniy qabilalar joylashgan areal bilan bog‘laydi[5].

Maqolaning asosiy qismi A.S. Sagdullayevning xronologiya va davrlashtirishga oid ishlari, xususan uning “Farg‘ona va Baqtriyaning qadimgi dehqonchilik majmualarining o‘zaro nisbati haqida” nomli maqolasini tanqidiy tahlil qilishga bag‘ishlangan[6]. B. Matboboyev ushbu tahlilni ilmiy munozara odobiga rioya qilgan holda, aniq dalillarga tayanib olib boradi.

Muallif A.S. Sagdullayev mulohazalaridagi ichki ziddiyatlarni ko‘rsatadi: bir o‘rinda qo‘lda yasalgan sopollar sanalash uchun ishonchli asos bo‘la olmasligi aytilsa, boshqa o‘rinda aynan naqshsiz qo‘lda yasalgan sopollarga tayanib qat’iy sanalar taklif etiladi; Qizil I va Kuchuk I kabi nisbatan qadimiy majmualar Qizil II va Kuchuk II kabi keyingi yodgorliklar bilan bir davr doirasida ko‘rib chiqiladi; Kuchuk I uchun A.A. Askarov va L.I. Albaum belgilagan sana esa umuman muhokama qilinmaydi.

B. Matboboyev Chust madaniyatining sanalanishi masalasida ham A.S. Sagdullayevning kech sanalash tarafdori sifatidagi pozitsiyasini yetarli asoslanmagan deb baholaydi. Uning ko‘rsatishicha, Sagdullayev Janubiy Turkmaniston stratigrafik shkalasi (Yelkentepa II, Anov IVa, Yaz I), V.I. Sarianidining Ulug‘tepadagi yangi ma’lumotlari kabi asosiy dalillarni e’tibordan chetda qoldirib, asosan Eronning Sialk yodgorligi bilan o‘xshashlikka tayanadi[7].

Muallif o‘z pozitsiyasini miqdoriy dalillar bilan ham mustahkamlaydi: Farg‘onada Surxondaryoga nisbatan qariyb to‘rt barobar ko‘p yodgorlik aniqlangan; Dalvarzin manzilgohining maydoni 26 gektar bo‘lsa, Baqtriyadagi eng katta manzilgoh atigi 1,5 gektar; Dalvarzindan 4000 ta, Chustdan qariyb 1000 ta, O‘shdan 1500 dan ortiq naqshli sopol topilgan bo‘lsa, Bandixon I shurfidan atigi 20 ta parcha topilgan. Shuningdek, Dalvarzin, Chust va O‘shdan olingan 12 ta radiokarbon sana tipologik xronologiyani

tasdiqlaydi. Bizningcha, muallifning yodgorliklarning o‘rganilish darajasidagi bunday keskin tafovutni hisobga olishi – qiyosiy tahlilning asosli bo‘lishini ta’minlaydigan muhim metodologik talabdir.

B. Matboboyev, shu bilan birga, tafovutlarni sun’iy ravishda bo‘rttirishdan ham ogohlantiradi. Masalan, A.S. Sagdullayev dafn marosimlaridagi farqlarga asoslanib mafkuraviy tasavvurlardagi tafovutni ta’kidlashga urinadi; muallif esa Baqtriyada bu davrga oid qabristonlar hozircha umuman aniqlanmaganini, demak bunday xulosa uchun yetarli asos yo‘qligini ko‘rsatadi. Bu o‘rinda muallif «ma’lumot yo‘qligi – dalil emas» degan sog‘lom ilmiy tamoyilga amal qiladi.

Yuqorida keltirilgan tahlil B. Matboboyev yondashuvining bir necha ustuvor jihatini namoyon etadi. Birinchidan, muallif madaniy majmuani yaxlit birlik sifatida tahlil qilish tamoyiliga izchil amal qiladi va bu unga bir yoqlama, ayrim topilmalarga asoslangan xulosalardan saqlanish imkonini beradi. Ikkinchidan, u nisbiy va mutlaq xronologiyani aniq farqlaydi, mutlaq sanalarning shartliligini e’tirof etgan holda ularni radiokarbon ma’lumotlari bilan asoslashga intiladi.

Uchinchidan, muallif madaniy umumiylik va hududiy o‘ziga xoslikni dialektik birlikda ko‘radi; bu unga «Chust madaniy umumiyligi» konsepsiyasini mahalliy xususiyatlarni inkor etmagan holda himoya qilish imkonini beradi. To‘rtinchidan, uning ilmiy munozarasi aniq dalillarga, yodgorliklarning o‘rganilish darajasini xolisona hisobga olishga va manbalarni tanlab emas, balki yaxlit tahlil qilishga asoslanadi.

Ayni vaqtda muallifning o‘zi ilk temir davri xronologiyasi va davrlashtirilishi masalasi uzil-kesil hal etilmaganini, ko‘plab sanalar qo‘shimcha asoslashni talab etishini ochiq e’tirof etadi. Bunday ilmiy ehtiyotkorlik – masalaning ochiqligini tan olish – uning yondashuvining kuchsizligi emas, balki sog‘lom epistemologik pozitsiyasining ifodasidir. Farg‘ona vodiysi ilk temir davri yodgorliklarini, xususan Dalvarzin, Chust va O‘sh kabi yirik manzilgohlarni chuqurroq o‘rganish va yangi stratigrafik hamda radiokarbon ma’lumotlar to‘plash – muallif ko‘rsatgan yo‘nalishda muammoni hal etishning istiqbolli usulidir.

B. Matboboyevning ilk temir davri tarixini yoritishga oid qarashlari O‘zbekiston arxeologiyasida xronologiya va davrlashtirish muammolariga tizimli, manbaga asoslangan va metodologik jihatdan izchil yondashuv namunasini beradi. Uning madaniy majmua yaxlitligi tamoyili, madaniy umumiylik va hududiy o‘ziga xoslikni uyg‘unlikda ko‘rishi, radiokarbon sanalarni inobatga olishi hamda ilmiy munozarada xolislik va aniq dalillarga tayanishi – bu qarashlarning asosiy fazilatlaridir.

Umuman olganda, B. Matboboyevning tadqiqotlari nafaqat ayrim bahsli masalalarga oydinlik kiritadi, balki ilk temir davri materiallarini tahlil qilishning metodologik mezonlarini ham belgilab beradi. Uning yondashuvi Farg‘ona vodiysi va butun O‘zbekiston ilk temir davri arxeologiyasini yanada chuqur va xolis o‘rganish uchun mustahkam ilmiy-metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аскаров А.А., Альбаум Л.И. Поселение Кучуктепа. – Ташкент, 1979. – 112 с.

2. Заднепровский Ю. А. Чустская культура Ферганы и памятники раннежелезного века Средней Азии: Автореф. докт. дисс. М., 1978. – 17 с.